

Оксана Шпортун
(Україна)

ФІНАНСОВА ПОЛІТИКА УРЯДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В УКРАЇНІ У XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТ.: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ

У XVIII ст. відбулися значні географічні, політичні та економічні зміни у Східній та Центральній Європі. Особливо зникнення таких держав як Річ Посполита та Кримське ханство призвело до змін у політичному та економічному становищі українських земель, більшість яких залишилися в складі Російської імперії. Саме тоді були закладені основи для проведення реформ 1860-1870 рр. та формування буржуазних відносин.

Питання фінансової політики уряду Російської імперії в українських землях які перебували у її складі стали об'єктом пильної уваги дослідників вже з XIX століття і залишаються полем для наукових студій на сьогодні. Проблеми історії фінансової політики досліджуються переважно за її складовими: податковою, митною, банківською, монетарною. Метою нашого дослідження є вивчення сучасної наукової літератури з даної проблеми, а також характеристика та визначення стану її розробки.

Історія та еволюція оподаткування у Російській імперії загалом, у тому числі й на українських землях, була предметом досліджень ряду сучасних вчених. Так, у монографії російських дослідників В. Захарова, Ю. Петрова та М. Шацило «История налогов в России. IX – начало XX в.»¹ подана чітка характеристика податкової системи Російської імперії, усіх видів повинностей та сформовані передумови та зміст податкових реформ. Також у монографії висвітлена історія системи оподаткування та факторів, що впливали на неї.

Характеристика основних видів податків, мит, зборів та інших платежів обов'язкового характеру в різні історичні епохи, формування етапів становлення податкової системи та ін. знайшли своє пояснення в енциклопедичному виданні А. Толкушкіна «История налогов в России»².

Детальну характеристику оподаткування у Російській імперії на теренах України виклав В. Орлик у монографії «Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період»³. Його книга вважається першим в історіографії спеціальним дослідженням державного та місцевого оподаткування населення українських губерній у дореформений період. Вчений висвітлив історію податкової політики Російської імперії в українських губерніях з кінця XVIII ст. до 1861 р., комплексно дослідив становлення та діяльність основних інститутів реалізації цієї політики, визначив взаємозв'язок соціально-економічного стану імперії Романових із оподаткуванням населення. Також вченим вдало здійснено аналіз стану та основних тенденцій державних фінансів Російської імперії у XIX ст., який викладено в однойменній публікації⁴.

Дослідження В. Орлика проблем історії податкових функцій селянських адміністрацій у губерніях Російської імперії в дореформений період висвітлені у статті

1 Захаров В., 2006

2 Толкушкин А., 2001

3 Орлик В., 2007

4 Орлик В., 2011, с. 128-142

«Податкові функції селянських самоврядних інституцій в Російській імперії (кінець XVIII – середина XIX ст.)»⁵ та у монографії із співавторством з О. Гуржієм «Селяни України та їх оподаткування в XVII - середині XIX ст.»⁶. Автори комплексно досліджують особливості становлення та діяльність основних інституцій реалізації податкової політики, вивчають процеси поширення на українські терени російських податкових статей, специфіку різних видів оподаткування в українських губерніях крізь призму станових, етнічних та регіональних складових фіскальної політики в українському селі.

Проблеми податкової політики російського царату в українському селі у другій половині XIX - на початку XX ст. досліджував А. Берестовий⁷. Предметом уваги дослідника також став аналіз нарахування, сплати податкових платежів селянства Наддніпрянської України⁸ на фоні складних і часто непослідовних заходів урядових структур.

Подушну систему оподаткування селян та інтерпретацію цього податку у працях фінансових теоретиків та практиків XIX ст. окреслено у публікації Н. Пасічник «Подушне оподаткування селян у фінансовій думці Російської імперії XIX ст.»⁹. Дослідниця охарактеризувала трактування концепції подушного оподаткування селян у вітчизняній та зарубіжній фінансовій літературі.

Правила адміністрування податків в українських губерніях Російської імперії досліджував В. Жвалюк у монографії «Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.»¹⁰. Автор проаналізував організаційно-правові засади діяльності цих органів, висвітлив становлення двох податкових систем (прямого та непрямого оподаткування) та компетенцію їх місцевих органів. Науковець здійснив аналіз кадрово-штатних питань та проблеми боротьби податкових органів з порушеннями чинного законодавства, їх взаємодії з іншими місцевими органами державного управління.

Економічну та соціальну політику уряду Російської імперії з погляду її впливу на становлення та розвиток банкірського підприємництва на Півдні України наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. вивчала В. Шевченко¹¹. Дослідниця вдало описала організацію діяльності банкірських установ Південної України, окреслила окремі аспекти підприємницької діяльності банкірів, визначила стан та перспективи вивчення банкірського підприємництва на Півдні України¹².

Еволюція системи оподаткування нерухомого майна в Російській імперії наприкінці XVIII – початку XX ст. (на матеріалах українських губерній) стала об'єктом дисертаційної роботи С. Орлик¹³, в якій здійснено аналіз системи та способів оподаткування, оцінки нерухомого майна для визначення бази оподаткування земськими зборами та державним податком.

Характеристика чинників, що негативно впливали на грошову систему Російської

5 Орлик В., 2010, с. 120-124

6 Гуржій О., Орлик В., 2012

7 Берестовий А., 2011

8 Берестовий А., 2015

9 Пасічник Н., 2014, с. 28-30

10 Жвалюк В., 2001

11 Шевченко В., 2011, с. 106-116

12 Шевченко В., 2008, с. 189-194

13 Орлик С., 2012

імперії, зокрема складних економічних та політичних умов імперії, що вплинули на грошову реформу 1862-1863 рр., висвітлені у статті С. Орлик «Вплив фінансових реформ на курс рубля у 60-х роках XIX століття в Російській імперії»¹⁴. Об'єктом наукових інтересів науковця також стали публікації, присвячені аналізу регіональних особливостей проведення податкових реформ¹⁵, проблемам фіскальної політики у Наддніпрянській Україні¹⁶, реалізації фіскальної політики уряду Російської імперії¹⁷ та ін.

Широко розкрив організаційні та правові засади діяльності губернської державної фінансової адміністрації Російської імперії в Україні за період кінця XVIII – початку XX ст. О. Головко¹⁸. Вчений розглянув питання організаційної будови та правового забезпечення діяльності повітової державної фінансової адміністрації загальної компетенції, органів управління державними фінансами спеціальної компетенції, місцевих органів державного фінансового контролю. Також об'єктом дослідження автора був вплив кризових ситуацій початку XX ст. на правозастосовну діяльність і взаємодію органів управління фінансами Російської імперії в Україні.

Дослідженням процесу створення та особливостей розвитку державних установ Південної України в перші десятиріччя XIX ст. займалася І. Савченко¹⁹. Дослідницею визначено, що розвиток державних установ в регіоні в даний період знаходився під впливом як політики уніфікації, так і необхідності враховувати в місцевому управлінні специфіку соціально-економічного розвитку півдня України; також розглянуто повноваження інституту військового губернатора та висвітлено формування структури губернських та повітових установ.

Вагомий внесок у дослідження історіографії питання податкової політики Російської імперії на Україні здійснила Л. Годунова у своєму дисертаційному дослідженні²⁰ та публікаціях, присвячених питанням історії податкової політики уряду Російської імперії, зокрема інституту податних інспекторів²¹, висвітленню в ювілейних виданнях Міністерства фінансів Російської імперії проблем створення та функціонування інституту акцизного контролю в імперії в цілому та в Наддніпрянській Україні²², функціонуванню імперського фіскального апарату в Наддніпрянській Україні напередодні та в часи Першої світової війни в тогочасних дослідженнях²³.

Важливу інформацію щодо історії генерал-губернаторств, заснованих в українських губерніях Російської імперії подає В. Шандра у своїй монографії «Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст.»²⁴. Авторка простежує форми врядування, їх функції з децентралізацією й концентрацією владних повноважень генерал-губернаторів, які здійснювали управління очолюваними територіями. Вчена охарактеризувала методи й засоби інтеграції у складі імперії історичних регіонів з геополітичними, етносоціальними та господарськими відмінностями.

14 Орлик С., 2011, с.105-112

15 Орлик С., 2013, с. 257-264

16 Годунова Л., Орлик С., 2014, с. 1-7

17 Орлик С., 2012, с. 5-13

18 Головко О., 2005

19 Савченко І., 2015, с. 116-130

20 Годунова Л., 2015

21 Годунова Л., 2012, с. 205-210

22 Годунова Л., 2014, с. 124-130

23 Годунова Л., 2014, с. 103-112

24 Шандра В., 2005

Також в історіографії даного питання наявні роботи дослідників, які безпосередньо не вивчають фінансову політику уряду Російської імперії, а опосередковано висвітлюють спеціальні, вузькопрофільні питання діяльності фінансових установ доби царизму. Професор О. Рєнт у монографії «Україна в імперську добу (XIX – початок XX століття)»²⁵ здійснив спробу об’єктивної інтерпретації діяльності українських політичних сил у революціях 1905–1907 рр., висвітлив тогочасне становище українських земель в складі Австрійської та Російської імперій та європейської дипломатії щодо них.

Слід відмітити докторську дисертацію О. Ярмиша²⁶, котрий побіжно описав діяльність загальної місцевої адміністрації та поліції, компетенція яких передбачала участь у фіскальних діях. Досить серйозно торкнувся, висвітлюючи власний предмет дослідження, питань історії місцевих податкових органів Російської імперії в Україні у другій половині XIX ст. у своїй дисертації В. Грицак²⁷. Науковець комплексно розглянув питання службових взаємовідносин губернаторів з верховною владою та центральними урядовими установами, а також місцевими органам центральних державних установ.

Таким чином, історіографію питання фінансової політики уряду Російської імперії складають різні за формою та жанром роботи багатьох дослідників. Аналіз історіографічних джерел свідчить, що, незважаючи на наукову та практичну актуальність дослідження історії фінансової політики уряду Російської імперії в Україні, ця наукова проблема усе ж є малорозробленою та потребує подальшого спеціального вивчення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Рєнт О., 2016 – *Україна в імперську добу (XIX – початок XX століття)*, Київ: Видавництво «Арій», 320 с.
2. Дубницький В., 2015 – *Історія розвитку державного фінансового контролю в Російській імперії (1705 – 1917 рр.)*, Київ: Бізнес Інформація, № 5, с. 292-300.
3. Захаров В., 2006 – *Історія податків в Росії. IX – початок XX в.*, Москва: Російська політична енциклопедія, 296 с.
4. Толкушкин А., 2001 – *Історія податків в Росії*, Москва: Юристъ, 192 с.
5. Орлик В., 2007 – *Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період*, Кіровоград: Імекс-ЛТД, 631 с.
6. Орлик В., 2010 – *Податкові функції селянських самоврядних інституцій в Російській імперії (кінець XVIII – середина XIX ст.)*, Вісник Черкаського університету, Серія: Історичні науки, випуск.182, Черкаси с. 120-124.
7. Гуржій О., Орлик В., 2012 – *Селяни України та їх оподаткування в XVII – середині XIX ст.*, Біла Церква: Видавник Пшонківський О., 278 с.
8. Орлик В., 2011 – *Фінанси Російської імперії першої половини XIX ст.: стан та основні тенденції*, Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету, Збірник наукових праць, Ізмаїл, випуск. 30, с. 128-142.
9. Берестовий А., 2011 – *Податкова політика російського царату в українському селі у другій по-*

25 Рєнт О., 2016

26 Ярмиш А., 1991

27 Грицак В., 1999

ловині XIX - на початку XX ст.: історичний аспект, автореферат дисертації кандидата історичних наук, Черкаси, 20 с.

10. Берестовий А., 2015 – *Податкові платежі селянства Наддніпрянської України у другій половині XIX - на початку XX ст.*, Черкаси: Чабаненко Ю., 211 с.

11. Пасічник Н., 2014 – *Подушне оподаткування селян у фінансовій думці Російської імперії XIX ст.*, Український селянин, випуск. 14, Черкаси, с. 28-30.

12. Жвалюк В., 2000 – *Становлення акцизного нагляду в Україні як спеціалізованих податкових органів Російської імперії*, Вісник Запорізького юридичного інституту МВС України, № 2, с. 219-224.

13. Жвалюк В., 2001 – *Податкові органи Російської імперії в Україні у другій половині XIX - на початку XX ст.*, Київ, 176 с.

14. Шевченко В., 2011 – *Внутрішня політика Російської імперії як фактор становлення й розвитку банкірського підприємництва на Півдні України (кінець XVIII - перша половина XIX ст.)*, Проблеми історії України XIX - початку XX ст.: Збірник наукових праць, випуск. 19, Київ, с. 106-116.

15. Шевченко В., 2008 – *Організація функціонування банкірських установ Південної України (XIX – початок XX ст.)*, Проблеми історії України XIX - початку XX ст.: Збірник наукових праць, випуск. 15, Київ, с. 189-194.

16. Орлик С., 2012 – *Еволюція системи оподаткування нерухомого майна в Російській імперії наприкінці XVIII - початку XX ст. (на матеріалах українських губерній)*, дисертація кандидата економічних наук, Кіровоград, 248 с.

17. Орлик С., 2011 – *Вплив фінансових реформ на курс рубля у 60-х роках XIX століття в Російській імперії*, Проблеми історії України XIX - початку XX ст.: Збірник наукових праць, випуск 18, Київ, с.105-112.

18. Орлик С., 2013 – *Регіональні особливості проведення податкових реформ у Російській імперії середини XIX - початку XX століття*, Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки, випуск 24, Кіровоград: КНТУ, с. 257-264.

19. Орлик С., 2014 – *Проблеми фіскальної політики в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. у науковій спадщині В.В. Крутікова*, Історія науки і біографістика, № 4, с. 1-7.

20. Орлик С., 2012 – *До питання реалізації фіскальної політики уряду земськими інституціями українських губерній Російської імперії*, NOWA UKRAINA, № 12, с. 5-13.

21. Головка О., 2005 – *Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII - початок XX ст.): історико-правове дослідження*, Харків: СІМ, 448 с.

22. Савченко І., 2015 – *Формування та розвиток державних установ губерній Південної України в перші десятиріччя XIX ст.*, Scriptorium nostrum, № 1-2, с. 116-130.

23. Годунова Л., 2015 – *Українські землі в податковій поліції Росії (XVIII - початок XX ст.): історіографія*, дисертація кандидата історичних наук, Кіровоград, 257 с.

24. Годунова Л., Орлик В., 2012 – *До питання створення та діяльності інституту податних інспекторів в українських губерніях Російської імперії*, Наукові записки з української історії, випуск 32, Кіровоград, с. 205–210.

25. Годунова Л., 2014 – *Висвітлення проблем діяльності акцизних управлінь у системі імперських органів податкового контролю наприкінці XIX - на початку XX ст. в ювілейних виданнях Міністерства фінансів Російської імперії*, Етнічна історія народів Європи, № 44, с. 124-130.

26. Годунова Л., 2014 – *Імперський податковий апарат у Наддніпрянській Україні напередодні та в роки Першої світової війни в працях тогочасних дослідників*, Проблеми історії України XIX - початку XX ст., № 23, с. 103-112.

27. Шандра В., 2005 – *Генерал-губернаторства в Україні: XIX - початок XX ст.*, Київ, 427 с.

28. Ярмыш А., 1991 – *Карательный аппарат самодержавия на Украине (1895-1917 гг.)*: дисертация доктора наук, Харьков, 188 с.
29. Грицак В. 1999 - *Губернатор в державному механізмі Російської імперії в другій половині XIX ст. (на матеріалі Харківської губернії)*, автореферат дисертації кандидата юридичних наук, Одеса, 23 с.

REFERENCES

1. Reent O., 2016 – *Ukraine, the Wimper Day (XIX - the beginning of XX century)*, Kiev: Publishing house “Ariy”, 320 p.
2. Dubnitsky V., 2015 – *History of the development of state financial control in the Russian Empire (1705 - 1917)*, Kyiv: Business Information, No. 5, p. 292-300.
3. Zakharov V., 2006 – *History of taxes in Russia. IX - the beginning of the twentieth century*, Moscow: Russian Political Encyclopedia, 296 pp.
4. Tolkushkin A., 2001 – *History of taxes in Russia*, Moscow: Jurist, 192 p.
5. Orlyk V., 2007 – *Tax policy of the Russian Empire in Ukraine in the pre-reform period*, Kirovograd: Imex-LTD, 631 p.
6. Orlyk V., 2010 – *Tax functions of peasant self-governing institutions in the Russian Empire (the end of the 18th - the middle of the nineteenth century)*, Herald of Cherkasy University, Series: Historical Sciences, Issue.182, Cherkasy p. 120-124.
7. Gurzhii O., Orlyk V., 2012 – *Peasants of Ukraine and their taxation in the XVII - the middle of the XIX century*, Belaya Tserkov: Publisher Pshonkovsky O., 278 p.
8. Orlyk V., 2011 – *Finances of the Russian Empire of the first half of the nineteenth century: state and main tendencies*, Scientific Bulletin of the Izmail State Humanitarian University, Collection of scientific works, Izmail, issue. 30, p. 128-142.
9. Berestovyi A., 2011 – *Tax policy of the Russian tsarist in the Ukrainian village in the second half of the XIX - early XX centuries: the historical aspect*, the dissertation author’s abstract of the Candidate of Historical Sciences, Cherkasy, 20 p.
10. Berestovyi A., 2015 – *Tax payments of the peasantry of the Dnieper Ukraine in the second half of the XIX - early XX centuries*, Cherkasy: Y. Chabanenko, 211 p.
11. Pasichnyk N., 2014 – *Per capita taxation of peasants in the financial thought of the Russian Empire of the nineteenth century. Ukrainian peasant*, issue. 14, Cherkasy, p. 28-30.
12. Zhvalyuk V., 2000 – *Formation of excise supervision in Ukraine as specialized tax authorities of the Russian Empire*, Bulletin of the Zaporizhzhya Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, No. 2, p. 219-224.
13. Zhvalyuk V., 2001 – *Tax authorities of the Russian Empire in Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries*, Kyiv, 176 pp.
14. Shevchenko V., 2011 – *Internal policy of the Russian Empire as a factor for the formation and development of banker entrepreneurship in the South of Ukraine (the end of the XVIII - first half of the nineteenth century)*, Problems of the history of Ukraine from the nineteenth and early twentieth centuries: Collection of scientific works, issue. 19, Kyiv, p. 106-116.
15. Shevchenko V., 2008 – *Organization of Banking Institutions of Southern Ukraine (XIX - early XX centuries)*, Problems of the History of Ukraine of the XIXth and beginning of the XXth Century: Collection of Scientific Papers, Issue. 15, Kyiv, p. 189-194.
16. Orlyk S., 2012 – *Evolution of the taxation system of real estate in the Russian Empire at the end of the XVIII - early XX centuries. (on materials of Ukrainian provinces)*, dissertation of the candidate of economic sciences, Kirovograd, 248 p.
17. Orlyk S., 2011 – *The Influence of Financial Reforms on the Ruble Rate in the 60s of the XIXth Century*

in the Russian Empire, Problems of the History of Ukraine in the 19th and early 20th Centuries: Collection of Scientific Papers, Issue 18, Kyiv, p.105-112.

18. Orlyk S., 2013 – *Regional features of the tax reforms in the Russian Empire in the middle of the XIX - early XX century*, the scientific works of the Kirovohrad National Technical University. Economic sciences, Issue 24, Kirovograd: KNTU, p. 257-264.

19. Orlyk S., 2014 – *Problems of fiscal policy in the Dnieper Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. in the scientific heritage of V.V. Krutikova*, History of Science and Biography, No. 4, p. 1-7.

20. Orlyk S., 2012 – *On the issue of implementation of the fiscal policy of the government Zemstvo institutions of the Ukrainian provinces of the Russian Empire*, NOWA UKRAINA, No. 12, p. 5-13.

21. Golovko O., 2005 – *Financial Administration of the Russian Empire in Ukraine (end of the 18th - the beginning of the 20th century): historical and legal study*, Kharkiv: SIM, 448 p.

22. Kačchenko I., 2015 – *Formation and development of state institutions in the provinces of Southern Ukraine in the first decades of the nineteenth century.*, Scriptorium nostrum, No. 1-2, p. 116-130.

23. Godunova L., 2015 – *Ukrainian lands in the tax police of Russia (XVIII - early XX centuries): historiography*, dissertation of the candidate of historical sciences, Kirovograd, 257 p.

24. Godunova L., Orlyk V., 2012 – *On the issue of the establishment and operation of the Institute of Tax Inspectors in the Ukrainian provinces of the Russian Empire*, Scientific Notes on Ukrainian History, Issue 32, Kirovograd, p. 205-210.

25. Godunova L., 2014 – *Coverage of the problems of activity of excise administrations in the system of imperial bodies of tax control in the late nineteenth and early twentieth centuries. in the jubilee publications of the Ministry of Finance of the Russian Empire*, Ethnic History of the Peoples of Europe, No. 44, p. 124-130.

26. Godunova L., 2014 – *Imperial tax unit in Naddniprianska Ukraine on the eve and during the First World War in the writings of the then researchers*, Problems of the History of Ukraine of the XIX - early XX centuries, No. 23, p. 103-112.

27. Shandra V., 2005 – *Governor-General in Ukraine: XIX - beginning of the twentieth century*, Kyiv, 427 pp.

28. Yarmysh A., 1991 - *Punitive apparatus of the autocracy in Ukraine (1895-1917)*: Doctor of Science Dissertation, Kharkov, 188 p.

29. Grytsak V. 1999 – *Governor in the state mechanism of the Russian Empire in the second half of the nineteenth century. (on materials of Kharkiv province)*, the dissertation author's abstract of the candidate of legal sciences, Odessa, 23 p.

Financial policy of the government of Russian Empire in Ukraine in the XVIII - beginning XX centuries: historiography Summary

The article views the problems of the coverage of the imperial fiscal mechanism operation in Ukraine in the XVIII - beginning XX centuries in the studies of contemporary scholars and practitioners who had left a number of works which are diverse in their range of problems and wide coverage of aspects, form and genre. The promising areas of further study of this problem are outlined: the detailed research on the history of financial policy of the government of Russian Empire in Ukraine, learning the historiography of problem and characteristic sources for it is study.